

MAPPA KRÓLESTWA POLSKIEGO

KARTOGRAFIA KRÓLESTWA POLSKIEGO

1815 – 1915

Streszczenia referatów

Biblioteka Narodowa
Warszawa 1997

POLSKA AKADEMIA NAUK, INSTYTUT HISTORII NAUK
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII

BIBLIOTEKA NARODOWA
ZAKŁAD ZBIORÓW KARTOGRAFICZNYCH

UNIwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
KATEDRA KARTOGRAFII

XVIII Ogólnopolska Konferencja Historyków Kartografii

KARTOGRAFIA KRÓLESTWA POLSKIEGO 1815 – 1915

Streszczenia referatów

Biblioteka Narodowa
Warszawa 1997

Michał Stankiewicz

Zdjęcia topograficzne na obszarze Królestwa Polskiego w XIX wieku

Wiktor Grygorenko

Mapy topograficzne – zarys dziejów

Krzysztof Bojarowski, Maria K. Szacherska, Beata Szozda, Bogdan Wolak

Topograficzna Karta Królestwa Polskiego w świetle wyników przetwarzania graficzno-numerycznego

Lech Królikowski

Najstarsze inżynierskie plany regulacji Wisły (w granicach zaboru rosyjskiego)

Elżbieta Ostrowska, Jerzy Ostrowski

Ziemie Królestwa Polskiego na mapach Fryderyka Engelhardta z lat 1812–1863

Andrzej Aksamitowski, Jacek Augustyniak

Obszar Królestwa Polskiego w wybranych studiach wojskowo-geograficznych

Janina E. Piasecka

Atlasy statystyczne Królestwa Polskiego od L. Platerra (1827) do E. Romera (1916)

Józef Babicz

Atlas Statystyczny Królestwa Polskiego (1842)

Bogdan Horodyski

Atlas Statystyczny Królestwa Polskiego Aleksandra Macieszy (1908) – epizod polskiej kartografii

Zbigniew Wójcik

Geologiczne syntezы kartograficzne Królestwa Polskiego

Stanisław Czarniecki

Prace Ludwika Zejsznera z kartografii geologicznej Gór Świętokrzyskich

Henryk Rutkowski

Znaczenie wybranych map z XIX w. dla badań dawnej Polski

Jolanta Balandynowicz, Maria K. Szacherska, Robert Ziehm

Katalog map Królestwa Polskiego w systemie informacji przestrzennej

Edward Schnayder

Materiały kartograficzne w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie dotyczące Królestwa Polskiego (1815–1915)

Wiesława Wernerowa, Jerzy Ostrowski

Cartographica Królestwa Polskiego w zbiorach Centralnej Biblioteki Ukraińskiej Akademii Nauk w Kijowie

Jerzy Ostrowski

Prace magisterskie poświęcone kartografii Królestwa Polskiego wykonane w uniwersyteckich katedrach i zakładach kartografii

Michał Stankiewicz

Warszawa

Zdjęcia topograficzne na obszarze Królestwa Polskiego w XIX wieku

Pierwsze szerokie prace geodezyjno-topograficzne w pokongresowym Królestwie Polskim wykonywane były przez Kwatermistrzostwo Generalne Wojska Polskiego w latach 1815–1829. Założono i pomierzono wówczas sieć triangulacyjną warszawską oraz wykonano zdjęcie topograficzne w skali 1:42 000 w celu opracowania mapy Warszawy i okolic w skali 1:84 000. W 1822 r. rozpoczęto zdjęcie topograficzne kraju w skali 1:42 000 w celu opracowania i wydania mapy topograficznej Królestwa Polskiego w skali 1:126 000. Prace te przerwał wybuch powstania listopadowego. Do tego czasu zdjęciem objęto ok. 2/3 obszaru Królestwa. Ten okres zdjęć topograficznych charakteryzuje się stosowaniem przyrządów, instrumentów i metod opracowania wywodzących się z okresu napoleońskiego, który stanowił ważny krok do przodu w zakresie wojskowej kartografii topograficznej. To z czasów Księstwa Warszawskiego Królestwo Polskie odziedziczyło wielu świetnie wyszkolonych topografów i kartografów, z gen. Wojciechem Chłzanowskim na czele. Pracami topograficznymi w latach 1822–1826 kierował wybitny inżynier, gen. Ignacy Prądzyński. Opracowanie mapy oparto na założonych wówczas kilku sieciach triangulacyjnych, z użyciem tzw. koła powtarzającego. Prace polowe wykonywano na arkuszach, na które wcześniej przenoszono treść austriackich i pruskich map tego terenu sprzed ok. 30 lat. Dokonywano sprawdzenia treści i niezbędnych pomiarów, głównie metodą stolikową z celownicą. Następnie zmniejszano metodami graficzno-mechanicznymi arkusze mapy do skali 1:126 000. Od 1832 r. zarówno pozostała część zdjęcia topograficznego, jak i ostateczne wydanie mapy w 1843 r. wykonano siłami rosyjskiego Korpusu Topograficznego. Mimo to mapa stanowiła przykład wspaniałego dzieła polskiej kartografii topograficznej tego okresu i stała się „pierwowzorem, i to niedościgłym, dla całej kartografii państwa rosyjskiego, aż do wybuchu wielkiej wojny światowej” (E. Romer, S. Pawłowski).

Drugi etap prac geodezyjno-topograficznych rozpoczął się właściwie w 1846 r., kiedy to wojskowe władze rosyjskie rozpoczęły prace nad założeniem jednolitej sieci triangulacyjnej na obszarze Kongresówki, ukończone w 1853 r. Od 1860 r. rozpoczęto oryginalne zdjęcie topograficzne w skali 1:42 000, po czym arkusze pomniejszano fotograficznie do skali wydania 1:126 000. Po dwuletniej przerwie (powstanie styczniowe) zdjęcie topograficzne ukończono w 1870 r., dokonując także rusyfikacji nazw na całej opracowanej mapie, którą traktowano jako część Wojskowo-Topograficznej Mapy Europejskiej Rosji. W latach 1870–1906 zdjęcia podstawowe wykonywano w skali 1:21 000, po czym powrócono do skali 1:42 000. Na ich podstawie sporządzano arkusze mapy w skali 1:21 000 (wybrane regiony) oraz 1:42 000.

Druga połowa XIX w. to czas rozwoju przyrządów i instrumentów geodezyjnych i topograficznych. Udoskonalono węgielnice, astrolabia, busole, sekstansy, stolik topograficzny. Powstały nowego typu teodolity, dalmierze i niwelatory. Szczególne znaczenie miało wprowadzenie kierownicy topograficznej. Rozwinięto także metodykę pomiarów stolikowych, rozwiązywania wcięć oraz pomiarów wysokościowych. Do zmiany skali mapy zaczęto używać, obok udoskonalonych pantografów, także aparatów fotoreprodukcyjnych.

Mapy topograficzne – zarys dziejów

Do połowy XVIII wieku zainteresowanie władz państwowych krajów europejskich poznaniem topograficznym własnych terytoriów było niewielkie, a rozwój kartografii był niemal całkowicie uzależniony od inicjatywy pojedynczych osób.

Decydujący wpływ na rozwój kartografii europejskiej drugiej połowy XVIII w. miały niewątpliwie zapoczątkowane we Francji pomiary długości łuku południka ziemskiego oraz obserwacje podstawowej sieci triangulacyjnej tego kraju. W ich rezultacie terytorium Francji zostało pokryte siecią około 40 tysięcy trójkątów. Było to możliwe dzięki udoskonaleniu w owym czasie zarówno instrumentów pomiarowych, jak i metodyki pomiarów polowych.

O sieci punktów triangulacyjnych w ściśle określonym odwzorowaniu kartograficznym oparte było pierwsze zdjęcie topograficzne całej Francji, wykonane pod kierunkiem J. Cassiniego i zakończone ostatecznie w 1789 r. W 1793 r. rozpoczęto rytowanie ostatnich arkuszy tej mapy, jednak w sprzedaży ukazała się ona dopiero w roku 1815.

Oprócz Francji, Belgii i Holandii, w drugiej połowie XVIII w. zdjęcia topograficzne oparte o sieci triangulacyjne były wykonywane także w Danii, Austrii i innych krajach europejskich. Mimo niewątpliwych osiągnięć, kartografia wielkoskalowa nie zdobyła jednak w tym okresie należnego jej powszechnego uznania i akceptacji. Wynikało to ze słabego jeszcze zainteresowania wojska mapami topograficznymi w dużych skalach. Instytucje geodezyjne i topograficzne koncentrowały swoją uwagę głównie na rozwiązywaniu takich problemów, jak badanie kształtu i rozmiarów Ziemi, zakładanie osnów geodezyjnych, konstrukcja matematyczna map oraz metodyka pomiarów topograficznych. Z tego względu wiek XVIII zyskał sobie miano „wieku kartografii akademickiej”. Był to bowiem także wiek twórczych osiągnięć kartografii matematycznej – wtedy to zostały opracowane wszystkie ważniejsze odwzorowania kartograficzne, znajdujące do dziś zastosowanie.

Zdecydowana zmiana poglądów na rolę map topograficznych nastąpiła w okresie zwycięskich walk rewolucyjnej Francji, kiedy to doszło do zupełnego przewartościowania tej roli w działaniach wojennych. Wprowadzenie taktyki manewrowej wymusiło potrzebę przygotowania dokładnych map topograficznych, umożliwiających sprawne dowodzenie dużymi związkami wojskowymi. Wzorując się na organizacji Wojskowej Służby Geograficznej Francji, już na początku XIX w. wszystkie kraje europejskie przeprowadziły reorganizację swoich polowych oddziałów służby geograficznej, tworząc jednocześnie jej komórki stacjonarne, które przekształciły się wkrótce w poważne wojskowo-naukowe instytuty geograficzne.

Podjmując zadanie dostarczenia informacji o terenie, europejska kartografia wojskowa wkroczyła w XIX wiek osiągając już na starcie liczące się sukcesy. Na ukierunkowanie jej rozwoju decydujący wpływ wywarły zmiana taktyki prowadzenia działań wojennych oraz dynamiczny rozwój gospodarczy wielu krajów. Wiązała się z tym potrzeba posiadania szczegółowych map topograficznych, co zapoczątkowało erę upowszechnienia wykonawstwa takich map opartych o sieci triangulacyjne. Początkowo (lata 1819–1844) zdjęcia topograficzne wykonywano w skali 1:21 000, później zaś (lata 1845–1870) w skali 1:42 000.

Zarys większych obiektów terenowych przenoszono na stolik metodą wciąć, rzadziej za pomocą ciągów poligonowych. Ukształtowanie terenu przedstawiano za pomocą „poziomic przybliżonych”, podając jednocześnie wielkości kątów nachylenia zboczy. Na podstawie tych danych w toku prac

kameralnych wykonywano kreskowy rysunek rzeźby terenu. Taka procedura pomiarów topograficznych przetrwała do około 1870 roku.

Chociaż pogładowość kreskowej metody przedstawiania rzeźby w dużym stopniu zaspokajała potrzeby wojsk w tym zakresie, to jednak w drugiej połowie XIX w. dało się zaobserwować przechodzenie w kierunku metody poziomicowej, zapewniającej pełną dokładność geometryczną rysunku form. Decydujący wpływ na upowszechnienie metody poziomicowej miały potrzeby projektowania ziemnych prac inżynierskich.

Ówczesna kartografia polska na ogół dotrzymywała kroku innym krajom europejskim, czego dowodem był fakt powołania przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego już w 1775 r. Korpusu Inżynierów Koronnych, którego zadaniem było m.in. wykonywanie polowych prac kartograficznych. Korpus ten w okresie swojego istnienia (1775–1790) opracował szereg udanych map, opartych o zdjęcia polowe wykonane za pomocą busoli oraz tzw. metodą „okoniaru”. Król Stanisław August zamierzał także sporządzić mapę całego Królestwa opartą o sieć triangulacyjną, jednak realizację projektu, opracowanego przez Jana Śniadeckiego i Feliksa Radwańskiego, uniemożliwiły rozbiory.

W okresie Księstwa Warszawskiego kartografia polska znajdowała się całkowicie pod wpływem kartografii francuskiej. W utworzonym w 1809 r. Biurze Topograficznym gromadzono i przeradagowywano na potrzeby armii Napoleona różne materiały kartograficzne.

We wczesnych latach Królestwa Polskiego (1815–1821) kartografia polska odnotowała liczące się osiągnięcia. Było to zasługą kartografów zorganizowanych w Kwatermistrzostwie Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, którzy przejęli dobre tradycje kartografii francuskiej. Początkowo oficerowie Kwatermistrzostwa byli zatrudnieni głównie przy pracach związanych z wytyczaniem granic Królestwa. Dopiero w 1822 r. przystąpiono do wykonania zdjęcia topograficznego Królestwa Polskiego w skali 1:42 000, na podstawie którego miała być sporządzona mapa w skali 1:126 000. Prace pomiarowe trwały, z pewnymi przerwami, do 1831 r., tj. do wybuchu powstania listopadowego i daly plon w postaci 27 kompletnie opracowanych sekcji mapy, zaś 6 kolejnych sekcji było bliskich ukończenia. Stanowiło to 2/3 zaplanowanych prac kartograficznych. Po wybuchu powstania Kwatermistrzostwo zostało zlikwidowane, a mapę dokończyli Rosjanie siłami swojego Korpusu Kartografów Wojskowych i wydali ostatecznie w 1843 r. (ze wsteczną datą 1839). *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego* była dużym osiągnięciem polskiej kartografii tego okresu. Rosjanie, wzorując się na tej mapie, wykonali później swoją znaną powszechnie „mapę trójwiorstową” także w skali 1:126 000.

Istotnym mankamentem *Topograficznej Karty Królestwa Polskiego* był brak jednolitej sieci triangulacyjnej na terytorium całego Królestwa jako podstawy pomiarowej. Dopiero na początku 1860 r. został zatwierdzony plan rozwinięcia rosyjskiej sieci tzw. triangulacji tennerowskiej na obszar całego Królestwa w celu umożliwienia wykonania klasycznego zdjęcia topograficznego. Zdjęcie to wykonywano w skali 1:42 000 (dla terenów miejskich i obiektów wojskowych 1:21 000) i zakończono w 1869 r. Na jego podstawie w rysowni kartograficznej Wojenno-Topograficznego Depo Kart armii rosyjskiej sporządzano arkusze „trójwiorstówki” z terenów Królestwa. Po aktualizacji mapy, do której przystąpiono już w 1870 r., wszystkie 53 arkusze mapy trójwiorstowej Królestwa Polskiego zostały opracowane i wydrukowane do roku 1885.

Topograficzna Karta Królestwa Polskiego w świetle wyników przetwarzania graficzno-numerycznego

Topograficzna Karta Królestwa Polskiego poddana została ocenie z zastosowaniem metod i technologii wykorzystywanych obecnie do tworzenia systemów informacji przestrzennej i map numerycznych. Analizy przeprowadzone zostały na przykładzie wytypowanych arkuszy ze zbiorów Biblioteki Narodowej (wydanie IV) i Instytutu Historii PAN (wydanie II). Prezentacja fragmentu *Topograficznej Karty Królestwa Polskiego* na tle współczesnej mapy numerycznej umożliwia ocenę zmian środowiska na wybranym obszarze. W pozyskiwaniu, przetwarzaniu i wizualizacji informacji wykorzystane zostały: system AutoCAD w.13 oraz program KART-EKO w.2.1.

Lech Królikowski
Warszawa

Najstarsze inżynierskie plany regulacji Wisły (w granicach zaboru rosyjskiego)

Pierwsze „nowożytnie” wyższe szkoły inżynierskie powstały na przełomie XVIII i XIX w. Prawie we wszystkich wykładane wówczas były przedmioty związane z pomiarami terenu i kartografią. Można postawić tezę, iż rozwój wyższego szkolnictwa technicznego stanowił jeden z istotniejszych czynników rozwoju kartografii opartej na precyzyjnych pomiarach wykonywanych na dużych obszarach. Sporządzone na tej podstawie opracowania były natomiast podstawą do wielkich przedsięwzięć inżynierskich, takich jak budowa dróg żelaznych oraz regulacja rzek i budowa kanałów.

Do I wojny światowej najdłuższy odcinek Wisły znajdował się pod administracją rosyjską, która zawiadywała aż 419 km środkowego biegu tej rzeki, a na dalszych 184 km Wisła stanowiła granicę z Austro-Węgrami.

W okresie bezpośrednio po powstaniu listopadowym powołano w Królestwie Polskim Dyрекcję Komunikacji Lądowych i Wodnych, która podlegała Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji. W ramach unifikacji Królestwa Polskiego z Rosją, w 1846 r. powołano XIII Okręg Komunikacji Lądowych i Wodnych, który po kilku kolejnych przekształceniach zamieniony został w 1866 r. w Warszawski Okręg Komunikacji i stan taki przetrwał do I wojny światowej.

Według ukształtowanej w XIX w. praktyki, pojęcie „regulacja rzeki” oznaczało przede wszystkim stworzenie regularnego łóżyska, co z kolei umożliwiało łatwy odpływ tzw. dużej wody oraz spływ lodów. Regulacja rzeki w dużym stopniu pokrywa się z pojęciem „uszlachetnianie rzeki”, które dotyczy przede wszystkim stworzenia warunków do żeglugi. Regulacja rzek – poprzez ułatwienie spływu wody i lodu – stanowi bardzo istotny element ochrony nadrzecznych terenów przed zalaniem. Innym niezwykle ważnym elementem tej ochrony jest budowa wałów przeciwpowodziowych wzdłuż ich brzegów. Ich właściwa budowa wymaga przede wszystkim bardzo starannych pomiarów niwelacyjnych na znacznych obszarach. Określenie minimalnej wysokości wałów wystarczających do ochrony przed tzw. wielką wodą wiązało się z minimalizacją niezbędnych nakładów na prace zabezpieczające, toteż do staranności przeprowadzenia pomiarów niwelacyjnych przywiązywano szczególne znaczenie. Zadanie to do około połowy XIX w. stanowiło znaczną trudność techniczną. Dopiero po znacznym udoskonaleniu pomiarów niwelacyjnych zagwarantowana została dostateczna

precyzja pomiarów, co stało się podstawą do sporządzania pierwszych inżynierskich planów budowy wałów przeciwpowodziowych na dużych obszarach.

Pierwsze prace regulacyjne na Wiśle – w nowoczesnym tego słowa znaczeniu – podjęto już w latach trzydziestych XIX w. Chodzi tu głównie o pomiary i projekty pruskiego inżyniera Severina, przygotowane wówczas dla dolnej Wisły.

W 1858 r. Rada Administracyjna Królestwa Polskiego wyasygnowała sumę 12 tysięcy rubli „... na zmierzenie Wisły, zdjęcie nowszych planów, niwelację i postawienie słupów wiorstowych ...”. Należy sądzić, iż do prac tych był w jakiś sposób włączony także Wilhelm Kolberg, na co wskazuje wydany przez niego w 1860 r. *Skorowidz do planów* (Wisły w granicach Królestwa).

W 1875 r. powołana została komisja rosyjskiego ministerstwa komunikacji do spraw wykonania dokładnych pomiarów Wisły w granicach Cesarstwa Rosyjskiego. Na jej czele stanął inżynier Jakub Kostenecki. Zespół pod jego kierownictwem w latach 1875–1877 wykonał dokładne pomiary doliny Wisły od Zawichostu do posterunku granicznego Czerwony Krzyż na granicy z Prusami. Niwelacja Kosteneckiego powiązana została z zerem w Kronsztadzie, z którym powiązane zostały także całoroczne punkty pomiaru wody w Zawichoście, Puławach, Warszawie, Modlinie i Plocku. Na bazie pomiarów Kosteneckiego sporządzony został inżynierski plan regulacji Wisły, który z różną intensywnością realizowany był do I wojny światowej.

Plan regulacji granicznego odcinka Wisły od Niepołomic do Zawichostu, sporządzony na mocy austriacko-rosyjskiej konwencji z 1864 r., tylko w niewielkim stopniu opierał się na pomiarach. Nie też dziwnego, iż efekty tych prac były mniej niż skromne. Plan regulacji wykonany był na podstawie nieaktualnych już wówczas i przestarzałych technicznie pomiarów inż. Keppena z 1826 r. oraz na wynikach pomiaru poziomu wody w Krakowie, Warszawie, Toruniu, Kwidzynie i Tczewie. Wymienione punkty pomiaru nie były powiązane z jakimikolwiek sieciami niwelacyjnymi, toteż chcąc realizować przyjęte w 1864 r. zobowiązania, umawiające się strony musiały zacząć wszystkie prace od początku, tj. od wykonania starannych pomiarów doliny Wisły na odcinku od Niepołomic do Zawichostu. Pomiary takie wykonane zostały w latach 1887–1888 pod kierownictwem inż. Romana Ingardena, który na ich podstawie sporządził w rok później pierwszy inżynierski plan regulacji granicznego odcinka rzeki.

Plany Kosteneckiego i Ingardena były wielokrotnie modyfikowane i korygowane, a także uzgadniane podczas obrad specjalnej austriacko-prusko-rosyjskiej komisji technicznej, która zbierała się raz na kilka lat. Czynione wówczas uzgodnienia techniczne i organizacyjne były podstawą wszelkich prac regulacyjnych prowadzonych na Wiśle w okresie do I wojny światowej, a także podstawą prac, które podjęto po uzyskaniu niepodległości.

Elżbieta Ostrowska, Jerzy Ostrowski
Warszawa

Ziemie Królestwa Polskiego na mapach Fryderyka Engelhardta z lat 1812–1863

Jedną z popularniejszych przeglądowych map Królestwa Polskiego była znana w wielu ówczesnych krajach Europy niemiecka mapa wydana po raz pierwszy w 1812 r. pod tytułem *Karte vom Herzogthum Warschau und den angrenzenden Staaten in IV Sectionen*, a następnie wznawiana co najmniej 8-krotnie (w latach 1816, 1819, 1831, 1843, 1853, 1858, 1862 i 1863) pod zmienionym tytułem *Karte von dem Koenigreich Pohlen, Gross-Herzogthum Posen und den angrenzenden Staaten in IV Sectionen*.

Mapę opracował, a potem systematycznie aktualizował pruski zdolny i bardzo aktywny kartograf Fryderyk (Friedrich) Engelhardt, współtwórca wartościowej mapy topograficznej Pomorza (1810) i uczestnik delimitacji polsko-pruskiej w latach 1808–1809. Mapa Księstwa Warszawskiego, a następnie Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Poznańskiego została wykonana w skali ok. 1:763 000 w odwzorowaniu pseudocylindrycznym Bonne'a i była każdorazowo wydawana w Berlinie przez tę samą firmę Simon Schropp und Comp.

Mapą F. Engelhardta, wyróżniającą się bogactwem treści i wysokim poziomem wykonawstwa, zainteresował się na początku lat sześćdziesiątych prof. S. Pietkiewicz i polecił jej szczegółową analizę w formie pracy magisterskiej współautorce referatu. W wyniku tej analizy, wykonanej zgodnie z przyjętą przez profesora procedurą (zainspirowaną pracą H. Merczynga) i mającej za cel przede wszystkim ustalenie geometrycznej dokładności mapy w porównaniu z opracowaniami wcześniejszymi i współczesnymi, stwierdzono m.in., że głównymi materiałami źródłowymi, z których korzystał F. Engelhardt, były trzy najlepsze wówczas i najnowsze pruskie mapy topograficzne: wspomniana już mapa Pomorza 1:152 000 Schröttera-Engelhardta (1810), mapa tzw. Prus Południowych Gilly'ego 1:150 000 (1802–1803) i mapa tzw. Nowych Prus Wschodnich Textora 1:155 000 (1807), a także austriacka mapa tzw. Galicji Zachodniej Benedictiego 1:172 000 (1808). Obliczono, że średni błąd położenia punktów na mapie wynosi od 2,5 do 3,3 km (dla porównania – na mapie A. Rizzi Zannoniego 15–18 km, a na mapie woj. sandomierskiego K. de Perthessa 4,7 km), przy czym pokazany izarytmicznie rozkład błędów z ich maksymalnymi wartościami w okolicach Modlina unaoacza trudności autora ze wzajemnym dopasowaniem do siebie map Gilly'ego, Textora i Benedictiego. Z kolei analiza bogatego nazewnictwa wykazała, że zawiera ono szereg nieścisłości i błędów, będąc jedną ze słabszych stron mapy.

Oprócz wznowień, mapa F. Engelhardta doczekała się także przeróbki, dokonanej przez nauczyciela warszawskiego liceum Seweryna Oleszczyńskiego i wydanej w Warszawie w 1824 roku pod tytułem *Mappa Królestwa Polskiego w czterech Sekeyach... podług Engelhardta*.

Fryderyk Engelhardt jest także autorem jeszcze jednej, znacznie mniej znanej, ale bardziej szczegółowej mapy, obejmującej swoim zasięgiem również ziemie Królestwa Kongresowego. Była to *Karte vom Preussischen Staate und den angränzenden Ländern Östlich von Berlin* w skali około 1:325 000, wydana w Berlinie najpierw w 9 arkuszach i pokrywająca tylko niewielki fragment Królestwa, a następnie w roku 1835, rozszerzona do 23 arkuszy i obejmująca – oprócz większości Prus – już cały obszar Kongresówki. Poszczególne arkusze tej mało znanej mapy były w latach 1840–1863 kilkakrotnie aktualizowane i wznowiane. Ze względu na zasięg (prawie całe dzisiejsze terytorium Polski) i bogactwo treści mapa ta zasługuje na bardziej szczegółową analizę i ocenę.

Andrzej Aksamitowski, Jacek Augustyniak
Warszawa

Obszar Królestwa Polskiego w wybranych studiach wojskowo-geograficznych

Geografia wojenna, będąca dziedziną wiedzy militarnej, ułatwia prowadzenie działań zbrojnych na określonym obszarze. Bez dokładnej znajomości terenu przyszłej wojny niemożliwe jest dowodzenie nawet niewielkim oddziałem. Bez posiadania i znajomości mapy trudno było już w XIX wieku prowadzić działania wojenne w terenie często przygotowanym do walki przez przeciwnika. Dlatego też zaopatrzenie armii w mapy i opisy topograficzne, uzupełnione charakterystyką obszarów przyszłych działań, stało się niezbędnym elementem dowodzenia i prowadzenia działań wojennych.

Wszelkich danych i analiz związanych z tymi zagadnieniami dostarcza geografia wojenna. Nazwa *geografia wojenna* sięga XVIII wieku, kiedy to w większym stopniu niż w czasach wcześniejszych powstała konieczność wykorzystania geografii do celów wojskowych. Przyczyną były zmiany, jakie zaszły w rozwoju sztuki wojennej, co wymagało dobrej znajomości terenu, na którym miały toczyć się działania wojenne. Nic więc dziwnego, że podstawą działania geografów, kartografów i inżynierów wojskowych były pomiary terenu i wykorzystywanie map. Jednak same opracowania kartograficzne nie zapewniały całkowitego wglądu w teren dla celów wojskowych, szczególnie na etapie planowania. W związku z tym mapy topograficzne uzupełniane były niekiedy opisem wojskowo-geograficznym w formie informacji dodanych w legendzie lub opracowań o charakterze monograficznym.

W latach 1807–1815 polska kartografia wojskowa znajdowała się całkowicie pod wpływem kartografii francuskiej. W armii Księstwa Warszawskiego utworzone zostało Biuro Topograficzne, którego zadaniem było przygotowanie niezbędnych map dla przyszłych działań wojsk napoleońskich. W Biurze tym, oprócz kopiowania map, prowadzono prace nad rozpoznaniem dróg oraz szkicami zawierającymi informacje o znaczeniu strategicznym.

W Królestwie Polskim powstałym po Kongresie Wiedeńskim sprawy wojska prowadził Sztab Główny Wojsk Królestwa Polskiego. W jego skład wchodziło między innymi Głównie Kwatermistrzostwo oraz Korpus Inżynierów z Biurem Topograficznym. Oficerowie pełniący służbę w tych jednostkach wywodzili się głównie z armii napoleońskiej oraz wojska polskiego z okresu powstania kościuszkowskiego.

Największym i najważniejszym zadaniem wykonywanym przez oficerów Głównego Kwatermistrzostwa była praca nad *Topograficzną Kartą Królestwa Polskiego* w skali 1:126 000. Oprócz tej mapy oficerowie Kwatermistrzostwa wykonywali również opracowania o charakterze wojskowo-geograficznym. Były to m.in. mapy drożni Królestwa Polskiego w skali 1:84 000, mapy i plany okolic Warszawy w różnych skalach oraz mapy okolic manewrów w skali 1:16 800.

Oficerowie Korpusu Inżynierów zajmowali się głównie pracami inżynierskimi przy budowie Kanalu Augustowskiego oraz delimitacją granic Królestwa Polskiego z Austrią, Prusami i Wolnym Miastem Krakowem. Ponadto byli oni zaangażowani przy rozbudowie twierdz w Modlinie i Zamościu. Wykonano również szczegółowe plany tych okolic.

W latach 1815–1830 powstało także szereg prac teoretycznych poruszających zagadnienia wojskowo-geograficzne, obejmujących swoim zasięgiem obszar Królestwa Polskiego. Do wybitniejszych teoretyków wojskowych w tej dziedzinie należał płk (późniejszy generał) Ignacy Prądzyński. Rezultatem jego pracy były trzy wielkie memoriały opracowane w latach 1816, 1821 i 1828.

Po upadku powstania listopadowego polskie piśmiennictwo wojskowe zajmowało się m.in. problemem wznowienia walki zbrojnej w celu odzyskania niepodległości oraz opisem topograficznych właściwości Królestwa. Należy tu wymienić prace gen. Wojciecha Chrzanowskiego i mjr. Ludwika Bystrzonskiego.

Ta szeroka wiedza została wykorzystana w czasie powstania styczniowego, kiedy to przy planowaniu działań korzystano z map topograficznych oraz istniejących opisów wojskowo-geograficznych a także map leśnictw, map powiatowych, komunikacyjnych (pocztowych) oraz opisów terenu sporządzonych na podstawie relacji leśników i okolicznych mieszkańców.

Po powstaniu styczniowym polska kartografia wojskowa praktycznie przestała istnieć. Przez pół wieku nie wykonano żadnej mapy o charakterze militarnym. Natomiast w 1888 r. powstało dzieło teoretyczno-wojskowe Jana Gotlieba Blocha pt. „Przyszła wojna pod względem technicznym, ekonomicznym i politycznym”. W sześciu tomach zawarty jest opis głównych teatrów działań wojennych, a w osobnym rozdziale omówiono „Zabezpieczenie Warszawy na wypadek oblężenia”.

W okresie od 1861 do 1914 r. terenem Królestwa Polskiego interesowali się głównie teoretycy i stratedzy armii rosyjskiej. Teren Królestwa był jednym z ważniejszych obszarów strategicznych państwa rosyjskiego, jako miejsce ewentualnych działań wojennych rosyjsko-austriackich i rosyjsko-pruskich. Wzrastało także zainteresowanie obszarem Królestwa wśród teoretyków wojskowych w Austrii i w Niemczech.

Znajomość geografii wojennej miała także duże znaczenie dla polskich organizacji niepodległościowych przewidujących wojnę rewolucyjną przeciwko Rosji. W 1911 r. ukazało się wydawnictwo Wydziału Bojowego PPS pt. „Królestwo Polskie jako teren strategiczny. Studium wojskowo-geograficzne”. Praca ta, ilustrowana dwiema mapami, bardzo dokładnie prezentuje obszar Królestwa Polskiego jako teren przyszłych działań bojowych.

Prace oficerów sztabowych, geografów, inżynierów, geologów i kartografów, którzy w latach 1815–1915 zajmowali się opisami geograficzno-wojskowymi i zabezpieczeniem kartograficznym terenu Królestwa Polskiego, przyczyniły się do zgromadzenia bogatych wiadomości z zakresu geografii, topografii, statystyki i strategii wojennej dotyczących tego obszaru.

Janina E. Piasecka
Wrocław

Atlasy statystyczne Królestwa Polskiego od L. Platera (1827) do E. Romera (1916)

Pierwsze atlasy polskie – mające w tytule słowo „statystyczny” – pojawiły się w latach dwudziestych XIX wieku. Do I wojny światowej było ich zaledwie kilka. Pierwszą próbą był atlas W. Marczyńskiego *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberni Podolskiej* uzupełniający 3-tomową książkę pod tym samym tytułem z lat 1820–1822. Natomiast atlasami, które obejmowały swoim zasięgiem Królestwo Polskie, a jednocześnie cały obszar dawnego państwa, były atlasy: L. Platera *Atlas statystyczny Polski i krajów okolicznych* (1827), A.H. Dufour’a i L. Chodźki wydany na emigracji *Atlas historique, politique et statistique de la Pologne* (1831), opublikowany także w języku włoskim (1832) oraz E. Romera *Geograficzno-statystyczny atlas Polski* opracowany w 1915, a wydany w 1916 r. Wyłącznie obszar Królestwa w granicach z 1815 r. przedstawiały dwa atlasy: F. Rodeckiego *Obraz geograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego* (1830) i A. Macieszy *Atlas Statystyczny Królestwa Polskiego* (1907).

Były także atlasy nie nazywane statystycznymi, które statystykę uwzględniały. Do nich można zaliczyć *Atlas Królestwa Polskiego* J. Kolberga (1827), *Mały atlas krain polskich* A. Słowaczynskiego (1843), a nawet *Atlas Geograficzny Ilustrowany Królestwa Polskiego* wykonany pod redakcją J.M. Bazewicza (1907).

Różny był zakres treści i różne metody graficzne opracowania wymienionych atlasów; tym zagadnieniom zostanie poświęcony referat.

Józef Babicz
Warszawa

Atlas Statystyczny Królestwa Polskiego (1842)

W przeciwieństwie do opracowań części *Topograficznej Karty Królestwa Polskiego* przez polskich oficerów Kwatermistrzostwa (1818–1831), przedstawionych w studiach B. Olszewicza (1921), mniej znane były prace pod kierunkiem Kwatermistrzostwa rosyjskiego, m.in. itineraria oraz udział Polaków w tych pracach. Stąd do lat 30-tych naszego stulecia wiedza o znacznej części tej mapy nie wykraczała poza zawarte w niej dane. Wkrótce po tym, jak B. Krassowski przedstawił swoje prace nad pierwszymi mapami (planami) Kwatermistrzostwa (zwłaszcza okolice Warszawy) Państwowe Archiwum w Moskwie otworzyło możliwość wykorzystania przez historyków kartografii materiałów dotyczących tej mapy aż do czasu jej ukończenia i wydania w 1843 r. Itineraria opisowe tej mapy zawarte w 14 tomach oraz tom 15, stanowiący *Atlas Statystyczny Królestwa Polskiego*, są materiałem uzupełniającym mapę, stwierdzającym zarówno jej polskie pochodzenie, jak i twórczy wkład Polaków w jej wykonanie, również w okresie realizacji dzieła pod kierunkiem Kwatermistrzostwa rosyjskiego po 1831 r.

Oprócz informacji źródłowych, zawartych w 14 tomach itinerariów opisowych, punktem wyjścia do opracowania wielu zagadnień ówczesnego Królestwa jest wykonany, zgodnie z instrukcją S. Dönhoffa, tematyczny *Atlas Statystyczny*, 1842, ilustrujący na 22 mapach oraz na wielu tablicach statystycznych poszczególne zjawiska przyrodnicze, ekonomiczne, wojskowe, społeczno-kulturowe itp. Stąd też kodykologiczne opracowanie tego atlasu i przygotowanie do faksymilowego wydania uznano za zadanie pierwszoplanowe.

Bogdan Horodyski
Warszawa

Atlas Statystyczny Królestwa Polskiego Aleksandra Macieszy (1908) – epizod polskiej kartografii

Niebogate są korzenie polskiej kartografii społeczno-gospodarczej. Jednym z pierwszych atlasów statystycznych, jakie ukazały się w literaturze światowej, jest wydany bezimiennie w Poznaniu w 1827 r. *Atlas statystyczny Polski i krajów okolicznych* Ludwika Platera. Na sześciu mapach ilustruje on „stosunki administracyjne rękodziel, drukarni, szkół głównych, wyznań i języków”. Na kolejną pozycję przyszło czekać lat osiemdziesiąt. *Atlas Statystyczny Królestwa Polskiego* Aleksandra Macieszy opublikowany w Płocku w 1907 roku to pierwsze tego rodzaju dzieło w kartografii polskiej. Opracowany przez lekarza-okulistę, działacza naukowego i społecznego, i wydany jego własnym sumptem, daje dobre świadectwo charakterystycznego dla owego okresu sposobu myślenia patriotycznego i społecznego działania. Zainteresowanie rozwojem ekonomicznym kraju skłoniło autora do studiów statystycznych, chęć propagowania wiedzy ekonomicznej zaś do szukania sposobów graficznych uprzystępniających ją społeczeństwu. Z tych pobudek powstał atlas, który na 32 planszach ilustruje kartograficznie w owym czasie niedoskonałą jeszcze i w znacznym stopniu przypadkową statystykę, rozszaną po licznych i o różnej wartości źródłach. Przydanie treściom statystycznym nowej, przestrzennej charakterystyki przez zastosowanie pozostających w owym czasie w użyciu metod graficznych (kartograficzne metody kartogramu i kartodiagramu) nadaje tym treściom nowy sens poznawczy i chroni je przed zapomnieniem. Z dzisiejszego dystansu atlas A. Macieszy wydaje się metodycznie w wielu punktach niedoskonały i edytorsko sierniężny.

Pamiętajmy jednak, że na przełomie stulecia kartograficzne metody prezentacji stosowano często w sposób intuicyjny, a profesja autora i ponoszone przez niego koszty wydania także stanowią swego rodzaju usprawiedliwienie. Obrazowi kartograficznemu towarzyszą w atlasie krótkie komentarze-interpretacje oraz dodatkowe zestawienia liczbowe, które nie znalazły wprawdzie odbicia na mapach, ale pomagają w wyjaśnieniu prezentowanych zdarzeń.

Dla polskiej kartografii atlas A. Macieszy ma znaczenie historyczne. Mimo oczywistej skromności i prostoty zasługuje, by go wymieniać w rzędzie z *Wielkim Atlassem Geograficznym* W. Nalkowskiego i A. Świętochowskiego (1906) oraz z opublikowanym w tym samym 1907 roku, przecież z podobnych pobudek, *Atlasem Geograficznym* E. Romera. Pamiętajmy, że najważniejsze atlasowe dzieło kartograficzne Polski rozbiorowej – *Geograficzno-statystyczny atlas Polski* E. Romera – ujrzało światło dopiero dziesięć lat później. Podobieństwo tytułów atlasów Macieszy i Romera nie zmienia faktu, że są one trudne do porównań kartograficznych. Porównywalne są jednak w sferze intencji autorów. Aleksandrowi Macieszy należy się przeto nieco więcej miejsca w historii kartografii polskiej niż dotychczas.

Zbigniew Wójcik
Warszawa

Geologiczne syntezy kartograficzne Królestwa Polskiego

W latach 1815–1915 opracowano około 30 map geologicznych ujmujących w formie syntetycznej całe Królestwo Polskie (niekiedy z obszarami przyległymi). Były to opracowania wchodzące w skład atlasów (S. Staszic – 1815, C.G. Pusch – 1836, I. Domeyko – 1837, rosyjska służba kwatermistrzowska – ok. 1844, F. Wrotnowski – 1850), rozpraw specjalistycznych (H. Łabęcki – 1848, F.K. Giżycki – 1845, W. Kosiński – 1873, J. Siemiradzki i E. Dunikowski – 1891, J. Crzybowski – 1912 oraz szkice tekstowe publikacji autorów polskich i obcych). Mapy wchodzące w skład atlasów oraz niektóre opracowania z rozpraw specjalistycznych na ogół wzbogacano przekrojami geologicznymi (zwłaszcza Staszic, Pusch i Crzybowski). Głównym elementem treści wszystkich map była stratygrafia początkowo głównie Małopolski, a później także Niżu. Od początku okresu starano się nasycać treść elementami tektoniki (ukazaniu tego problemu służyły wtedy profile). W miarę potrzeb autorzy wzbogacali treść map podając dane o kopalniami mineralnych, a nawet skamieniałościach.

Podkłady topograficzne autorzy na ogół sporządzali sami. Zawsze przywiązywano duże znaczenie do sieci rzecznej (zwłaszcza Staszic i Domeyko). Z czasem zaczęto uwzględniać takie elementy, jak granice polityczne, miasta. C.G. Pusch, H. Łabęcki i inni korzystali w swej pracy z map J. Kolberga.

Istotnym sposobem różnicowania treści była barwa. Podkłady zawsze rysowano w kolorze czarnym (granice, rzeki, miasta). Stratygrafię na mapach w atlasach i specjalistycznych zawsze oznaczano barwą. Początkowo stosowano barwy dowolnie, a później barwami ciemniejszymi oznaczano ognia starsze, a jaśniejszymi – młodsze. Mapy tekstowe na ogół drukowano w kolorze czarnym, pokrywając obszary jednolite stratygraficznie różnego rodzaju kreskowaniem (niekiedy ze stosownym oznaczeniem literowym).

Najstarsza z wydanych map, S. Staszica *Carta Geologica totius Poloniae, Moldaviae, Transilvaniae et partis Hungariae et Valachiae* z 1815 r., oparta była na Buffonowskich koncepcjach neptunistycznych, w których główne jednostki stratygraficzne miały dokumentować rozwój serii skalnych w abiotycznym (starsze) i biotycznym (młodsze) roztworach wodnych. C.G. Puscha

Geognostische General Karte von den Koenigreichen Polen und Galizien z 1836 r. – podobnie jak wszystkie mapy jego następców – nawiązują do aktualistycznych koncepcji K. Lyella.

W drugiej połowie XIX w. zwłaszcza mapy tekstowe prezentowały niekiedy tylko pewne wiązki zagadnień, np. rozmieszczenie glazów narzutowych (J. Siemiradzki – 1822), kopalni mineralnych itp.

Większość map obszaru Królestwa Polskiego w latach 1815–1915 ogłosili badacze indywidualni. Od lat osiemdziesiątych XIX w. problemem interesowały się także państwowe służby geologiczne Prus i Rosji, które sporządzały ogólną mapę geologiczną Europy. Niektóre arkusze tej mapy, obejmujące obszar Kongresówki, z ramienia petersburskiego Komitetu Geologicznego wykonywał A. Michalski.

W 1874 r. W. Kosiński w *Encyklopedii Rolniczej* ogłosił opracowanie pt. *O badaniach i mappach geologicznych Królestwa Polskiego*. Artykuł ten dokumentuje wczesne zainteresowania kartografią geologiczną jako nowym kierunkiem badawczym o ważnym znaczeniu poznawczym.

Stanisław Czarniecki
Kraków

Prace Ludwika Zejsznera z kartografii geologicznej Gór Świętokrzyskich

W powszechnej opinii dorobek Ludwika Zejsznera w zakresie kartografii geologicznej stanowią anonimowo wydana w Berlinie w 1844 r. mapa geologiczna Tatr oraz kilka szkicowych mapek i przekrojów geologicznych zamieszczonych w opublikowanych pracach. Powstały one głównie w okresie przed 1857 r., gdy w jego zainteresowaniach dominowała problematyka badań geologicznych Karpat.

W końcowych 14 latach po przeniesieniu się do Warszawy, opublikował Zejszner jedynie kilka przekrojów z obrzeżenia Gór Świętokrzyskich. Po rocznej pracy w Akademii Medyko-Chirurgicznej przeszedł do służby rządowej i jednym z jego zadań było wykonanie zdjęcia geologicznego centralnego regionu Królestwa – Gór Świętokrzyskich i ich obrzeżenia. W opublikowanym liście do Towarzystwa Badaczy Przyrody w Moskwie pisał w 1861 r., że od paru lat wykonuje dokładnie mapy w skali: 1 wiorsta kwadratowa = 1 cal¹. Żaden z arkuszy takiej mapy nie ukazał się, a informacje o nich podane w części II *Retrospektywnej Bibliografii Geologicznej Polski* z 1966 r. okazały się nieporozumieniem. Opis rękopiśmiennych materiałów kartograficznych Zejsznera znajdował się wprawdzie w katalogu map firmy Friedlein z 1927 r., ale same mapy uważano za zaginione.

Mapy te odnaleziono zostały przed kilkunastu laty w Bibliotece Śląskiej, dla której zakupiono je, zapewne jeszcze przed wojną, w firmie Friedlein. Zbiór stanowi kilkanaście egzemplarzy rękopiśmiennych map z rozmaitych stadiów wykonywania zdjęcia geologicznego na obszarze 9 arkuszy mapy Kwatermistrzostwa. Poszczególne wersje tych samych arkuszy pozwalają na śledzenie postępu prac. Obejmowały one nie tylko nanoszoną barwami rozpoznaną budowę geologiczną. Na najpóźniej opracowywanym arkuszu, przedstawiającym tereny na południe od Chęcin, Zejszner zaznaczył przebyte trasy. W rejonie Krasnej Doliny i Gałęzie notował ołówkiem miejscowe nazwy grząb i innych elementów morfologii terenu. Zejszner utrwalił na rękopisach map nie tylko rozpoznanie budowy geologicznej, po raz pierwszy na ziemiach polskich w takiej skali, ale również elementy miejscowej toponomastyki.

Znaczenie wybranych map z XIX w. dla badań dawnej Polski

Treścią referatu jest omówienie pięciu map pod kątem tego, o ile mogą one służyć do badania określonych zagadnień z dziejów Polski przedrozbiorowej. Są to mapy: Dawida Gilly'ego mapa Prus Południowych (1802-1803), Jana Krzysztofa von Textora mapa Nowych Prus Wschodnich (1806-1808), Antoniego Mayera von Heldensfelda mapa Galicji Zachodniej (1808), *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego* czyli mapa Kwatermistrzostwa Generalnego Wojska Polskiego (1843) oraz Wojciecha Chrzanowskiego *Karta dawnej Polski* (ok. 1840-1859).

Problem brzmi: jakie elementy treści tych map stanowią odzwierciedlenie długotrwałych składników sytuacji w terenie i jak daleko wstecz można datować ich względną niezmienną. Istotną rolę odgrywają przy tym stan zachowania wcześniejszych źródeł oraz stosowane metody badawcze. Do uwzględnionych elementów omawianych należą: rzeźba terenu, wody, lasy i zarośla, łąki, pola, granice; szczególna uwaga jest poświęcona osiedlom i drogom. Zagadnienia z dziejów dawnej Polski, w których badaniu wykorzystuje się te źródła kartograficzne, są wskazane tylko przykładowo (z historii osadnictwa, gospodarczej, wojskowej).

Jolanta Balandynowicz, Maria K. Szacherska, Robert Ziehm
Olsztyn

Katalog map Królestwa Polskiego w systemie informacji przestrzennej

Katalog map Królestwa Polskiego w systemie informacji przestrzennej zaprojektowany został jako aplikacja systemu MapInfo v.4.0 Professional. Podstawę systemu stanowi przeglądowa mapa numeryczna, z którą powiązana została baza danych zawierająca informacje o zarejestrowanych mapach, a uzupełnieniem jest zbiór odpowiednich obrazów rastrowych. Program zarządzający umożliwia uzyskanie informacji o mapach na podstawie ich nazw lub przez lokalizację w mapie numerycznej.

Edward Schnayder
Kraków

Materiały kartograficzne w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie dotyczące Królestwa Polskiego (1815-1915)

W interesującym nas tu okresie cała Polska południowa wraz z Krakowem była odcięta od Królestwa granicą zaborową. Ponieważ po wojnach napoleońskich przestało ostatecznie istnieć państwo polskie, a gdyby nawet istniało, to nie śniłoby się w ogóle nikomu o jakimś ogólnokrajowym egzemplarzu obowiązkowym (tak, jak to jest dziś), więc dopływ ówczesnych „królewskich” (a szerzej Królestwa dotyczących) cartographiców do Biblioteki Jagiellońskiej nie był wielki. A że Biblioteka była na domiar złego uboga, więc opierał się przede wszystkim na dobrej woli i poczuciu patriotycznego obowiązku najszerzej rozumianych twórców krajowego piśmiennictwa, w tym i kartografii – autorów, redaktorów, wydawców, drukarzy itp. Do ich narodowej solidarności odwoływał się zwłaszcza Karol Estreicher syn (1827-1908), dyrektor Biblioteki Narodowej w latach 1868-1905, który wysunął ją na czoło polskich bibliotek właśnie dzięki szerokiemu i spontanicznemu odzewowi na jego apele.

Do zebranych wówczas na bieżąco materiałów kartograficznych dotyczących Królestwa Polskiego sporo pozycji przybyło już po odzyskaniu niepodległości. Wszystkie razem wzięte (wraz ze starymi) nie stanowią jednak zespołu oszalamiącego jakościowo. Przygotowany przez autora ich wybiórczy spis ze skróconymi opisami obejmuje kolejno 5 atlasów, 10 map topograficznych, 22 mapy „ogólne” (w tym jedną ścienną), 19 map tematycznych (przede wszystkim geologicznych i komunikacyjnych), 3 plany miast oraz 5 planów wsi. Najcenniejsze, zdaniem autora, pozycje tego spisu i w ogóle zbiorów kartograficznych Biblioteki Jagiellońskiej w tym zakresie to najprawdopodobniej unikatowe w kraju: rękopiśmienna drożnia Warszawa-Terespol w skali ok. 1:90 000 z r. 1819 oraz dotyczące Kongresówki „Ausslandsblätter” („arkusze zagraniczne”) wieloarkuszowej mapy topograficznej *Spezialkarte der Österreich-ungarischen Monarchie* 1:75 000 z około r. 1917.

Wiesława Wernerowa, Jerzy Ostrowski
Wrocław, Warszawa

Cartographica Królestwa Polskiego w zbiorach Centralnej Biblioteki Ukrainiejskiej Akademii Nauk w Kijowie

W liczących ok. 42 tysiące pozycji zbiorach kartograficznych Centralnej Biblioteki UAN w Kijowie, mającej od kwietnia 1996 r. status Biblioteki Narodowej Ukrainy, ponad 1800 tytułów, wydzielonych w katalogu regionalnym, dotyczy ziem polskich. Są wśród nich seryjne mapy topograficzne, różne mapy przeglądowe i tematyczne, atlasy i mapy szkolne, wreszcie plany miast – od tablic w XVII-wiecznych atlasach holenderskich po mapy PPWK sprzed kilku lat. Z tego bogatego, jak na zagraniczną bibliotekę, zbioru poloników autorzy komunikatu wyodrębnili i szczegółowiej przejrzyli atlasy i mapy odnoszące się do ziem Królestwa Polskiego z lat 1815-1915. Okazało się, że jest wśród nich wiele pozycji cennych i rzadkich, zwłaszcza jeśli chodzi o prace wykonane i opublikowane przez Rosjan.

Cartographica z obszaru Królestwa podzielono na następujące kategorie: mapy topograficzne i topograficzno-przeglądowe, mapy działań wojennych, mapy przeglądowe i administracyjne, atlasy i mapy tematyczne oraz plany miast. Wśród pierwszych największe znaczenie robi piękna i precyzyjna, doskonale zachowana *Karta okrestnosciej Warszawy sniata instrumentalno w 1836, isprawljena w 1851 godu* w skali 1:16 800; przechowywane są tam także *Karta Carstwa Polskago* 1:840 000 z 1816 r. oraz doskonała *Semitopograficeskaja karta Carstwa Polskago* 1:252 000 z lat 1811-1820 (niestety niekompletna). Dla historyków wojskowości cenny jest zespół 18 map i szkiców, przedstawiających poszczególne manewry wojsk i bitwy powstania listopadowego (w skalach od 1:16 800 do 1:504 000). Osobną grupę stanowią mapy przeglądowe całego królestwa (rosyjskie, polskie i niemieckie) oraz jego poszczególnych województw (J. Kolberga), a później guberni (te ostatnie z reguły w skali 1:420 000). Wśród atlasów i map tematycznych na wymienienie zasługują atlas „geognostyczny” G. Puscha z 1836 r., mapa geologiczna Polski W. Kosińskiego z 1873 r., *Etnograficeskij atlas zapadno-russkich gubernij* P.O. Erkertoma z 1863 r., dwie szczegółowe mapy udziału ludności prawosławnej i „ruskiej” w granicach guberni lubelskiej i siedleckiej w skali 1:420 000 W.A. Francewa z 1908 r. (kartogramy gminne z tablicami statystycznymi) oraz kilka map drogowych i pocztowych, w tym najstarsze J. Kolberga z 1817 i P. Pjadyszewa z 1819 r. oraz popularne w drugiej połowie stulecia mapy M. Nipanicza. Wreszcie z planów miast biblioteka posiada kilkanaście różnych wersji i wydań planów Warszawy z lat 1826-1907 (w tym plan W. Kolberga z 1877 r.)

W sumie kijowska księżnica, oferująca w nowym gmachu doskonale warunki pracy (w tym dostęp do 17 m półek z księgozbiorem podręcznym!), posiada prawdopodobnie jedną z wartościowszych kolekcji poloniców na wschód od naszych granic, szczególnie jeśli się weźmie pod uwagę nie uwzględnione tu unikatowe zabytki kartografii staropolskiej.

Jerzy Ostrowski
Warszawa

Prace magisterskie poświęcone kartografii Królestwa Polskiego wykonane w uniwersyteckich katedrach i zakładach kartografii

Wśród kilkuset prac magisterskich, wykonanych w ramach specjalizacji kartograficznej na uniwersytetach w Warszawie, Wrocławiu i Lublinie, znaczną grupę stanowią – w szczególności na dwóch pierwszych – prace z zakresu szeroko pojętej historii kartografii, poświęcone wybranym dziełom, dorobkowi niektórych twórców lub rozwojowi obrazu kartograficznego określonych obszarów. Prawie wszystkie z nich wiążą się z postaciami dwóch zasłużonych badaczy dziejów naszej kartografii – profesorami Stanisławem Pietkiewiczem na Uniwersytecie Warszawskim oraz Bolesławem Olszewiczem na Uniwersytecie Wrocławskim. To pod ich kierunkiem w latach 1955-1972 przygotowano i obroniono łącznie około stu takich prac, z których ponad 20 dotyczy całkowicie lub częściowo kartografii pokongresowego Królestwa Polskiego.

Prace, dotyczące obszaru Królestwa, wykonane pod kierunkiem prof. S. Pietkiewicza, należą do serii, poświęconej ewolucji dokładności dawnych map Polski, od XVI do początku XX wieku i zawierają zarówno analizę opracowań rodzimych – mapy Kwatermistrzostwa, *Karty dawnej Polski* W. Chrzanowskiego i *Atlasu Królestwa Polskiego* J. Kolberga, jak i obejmujących ten obszar ważnych map zagranicznych, przede wszystkim rosyjskich: „trójwiorstówki”, „dwuwiorstówki”, dwóch „dziesięciowiorstówek” (F. Szuberta i I. Strelbickiego) oraz mapy hipsometrycznej A. Tillo, ale także niemieckich (map F. Engelhardta i G. Reymanna) oraz austriackiej *Generalkarte* 1:200 000. W warszawskim uniwersyteckim zakładzie kartografii wykonano ponadto dwie wartościowe prace z interesującego tu zakresu, nie kierowane już przez prof. S. Pietkiewicza: o rozwoju planów Warszawy (głównie XIX-wiecznych) i *Atlasie Statystycznym Królestwa Polskiego* A. Macieszy.

W zakładzie wrocławskim zainteresowania prof. B. Olszewicza skupiały się, co jest zrozumiałe, na dawnej kartografii Śląska, ale i tu obroniono kilka prac historycznych dotyczących tzw. Kongresówki. Są to przede wszystkim omówienia dorobku kartograficznego Juliusza i Wilhelma Kolbergów oraz Józefa Bazewicza, prace poświęcone XIX-wiecznym planom Łodzi, polskim atlasom powszechnym i mapom komunikacyjnym z tego okresu, wreszcie oryginalne analizy treści map Kwatermistrzostwa i Chrzanowskiego, różniące się istotnie od analiz tychże map, przeprowadzonych w Warszawie.

Warto dodać, że o kartografii Królestwa Polskiego traktują wycinkowo także dwie prace, wykonane w Zakładzie Kartografii UMCS w Lublinie (o rękopiśmiennych mapach gospodarczych Ordynacji Zamojskiej) i obrazie Lubelszczyzny na dawnych mapach) oraz także dwie prace z Zakładu Kartografii Politechniki Warszawskiej (o mapach archiwalnych Warszawy i wielkoskalowych planach W. Lindleya).

